

વેદ અને ઉપનિષદોમાં શાન્તિ પ્રાર્થનાઓ

વેદ અને ઉપનિષદો ભારતીય અધ્યાત્મ વિદ્યાના અને જ્ઞાનવિદ્યાના આધાર સ્થંભ સમાન છે. વેદ અને ઉપનિષદો આત્માથી પરમાત્મા સુધીની સફરના પથ દર્શકો છે. વેદ અને ઉપનિષદો પરા અને અપરા વિદ્યાના ગ્રન્થો છે. વેદ અને ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ વિદ્યાનું મૂળ છે. તેમજ તે મનુષ્યને માટે અપેક્ષિત લૌકિક જ્ઞાનનો આદિ સ્ત્રોત પણ છે. વેદ અને ઉપનિષદોના વર્ણ્ય વિષયોમાં જુદા જુદા દેવતાની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તેમજ વેદો તથા ઉપનિષદના ઋષિઓ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી સૌના રક્ષણની પ્રાર્થના પણ કરે છે. પ્રાર્થનાના વિષયો રોગનિવારણ, ધનપ્રાપ્તિ, અભયપ્રાપ્તિ, સંતાનપ્રાપ્તિ, દીર્ઘાયુ, વિશ્વશાન્તિ વગેરે છે.

આજે મનુષ્ય ભૌતિક સુખની કામના કરતો દિવસ અને રાત દોડતો રહે છે, પ્રગતિના મુકામે પહોંચવાને માટે તે ટૂંકા અને અનીતિના માર્ગને સ્વીકારતો થયો છે. બીજાને પછાડીને સફળતા મેળવવા ઇચ્છતા માનવીના મન આજે દૂષિત થયા છે. વિશ્વમાં શાન્તિની જગ્યાએ અશાન્તિ, ઈર્ષ્યા અને દ્વેષ ફાલ્ય ફૂલ્યા છે. ત્યારે વેદ અને ઉપનિષદોના ઋષિઓએ કરેલી શાન્તિ પ્રાર્થનાઓનું સ્મરણ થાય તે સ્વાભાવિક છે. વેદ અને ઉપનિષદો આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના ધરોહર સમા ગ્રન્થો છે, તેમાં વૈશ્વિક શાન્તિની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં વેદ અને ઉપનિષદોના કેટલાક શાન્તિ મન્ત્રોની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે.

‘પ્રાર્થના’ શબ્દના યાચના, માંગણી, ઇચ્છા અને અરજી એવા પર્યાયો થાય છે. આદિકાળથી મનુષ્ય લૌકિક અને પરલૌકિક સુખની શોધમાં પોતાના ઈષ્ટદેવને પ્રાર્થના કરતો આવ્યો છે. ‘પ્રાર્થના એ આત્માનો ખોરાક છે’ તેમ ગાંધીજી માનતા હતા. વંદના શબ્દના બે પ્રમુખ અંગ છે સ્તુતિ અને પ્રાર્થના. પ્રાર્થનામાં યાચકની યાચના રહેલી છે, તો સ્તુતિમાં ઇશ્વરના સ્વરૂપની પ્રશંસા રહેલી છે. ઋગ્વેદમાં વિશ્વકલ્યાણ માટેના સૂક્તો પણ મળે છે. તથા યજુર્વેદ વગેરે અન્ય વેદોમાં પણ વિશ્વશાન્તિના મન્ત્રો છે. તેમજ ઉપનિષદોની શરૂઆત શાન્તિપાઠથી જ થાય છે. ઉપનિષદોના શાન્તિમન્ત્રમાં માનવીના મનથી માંડીને વિશ્વશાન્તિની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. કેટલાક ઉપનિષદોના શાન્તિપાઠ સમાન મન્ત્રથી કરવામાં આવ્યા છે. અહીં કેટલાક વેદ અને ઉપનિષદોના શાન્તિ મન્ત્રોની સમીક્ષા કરવાનો ઉપક્રમ છે. શુક્લ યજુર્વેદના 36માં શાન્તિ અધ્યાયનો 17મો મન્ત્ર અને સ્વસ્તિ પ્રાર્થના અધ્યાયનો અંતિમ 12 મો મન્ત્ર શાન્તિપાઠ કે શાન્તિમન્ત્રથી પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે ..

દ્યોઃ શાન્તિરન્તરિક્ષં શાન્તિઃ પૃથિવી શાન્તિરાપઃ
 શાન્તિરોષધયઃ શાન્તિઃ | વનસ્પતયઃ શાન્તિ
 વિશ્વદેવાઃ શાન્તિર્બ્રહ્મ શાન્તિઃ સર્વં શાન્તિઃ
 શાન્તિરેવ શાન્તિ સા મા શાન્તિરેધિ ||

સ્વર્ગલોક, અંતરિક્ષલોક અને પૃથ્વીલોક અમને શાન્તિ પ્રદાન કરો, જળ શાન્તિપ્રદાયક થાઓ, ઔષધિઓ શાન્તિ પ્રદાયક થાઓ, બધા દેવો શાન્તિપ્રદાયક થાઓ, બ્રહ્મ શાન્તિપ્રદાયક થાઓ, સર્વ શાન્તિપ્રદાયક થાઓ, શાન્તિ અમારા માટે પરમ શાન્તિપ્રદાયક થાઓ.

મનુષ્યનું જીવન ત્યારે શાન્ત થઈ શકે જ્યારે તેનું ચિત્ત શાન્ત હોય અને ચિત્ત ત્યારે શાન્ત હોય જ્યારે તેની આજુ બાજુનું વાતાવરણ તેને શાન્ત લાગે. તેથી પોતાના ચિત્તને પ્રેરણા આપવા માટે પહેલા આકાશ, અંતરિક્ષ તથા પૃથ્વી - બ્રહ્માંડના ત્રણેય પ્રમુખ ભાગોની શાન્તિની ઋષિ પ્રાર્થના કરે છે. કારણ કે મનુષ્યોનો દૈનિક સંબંધ પાર્થિવ વસ્તુઓ સાથે વિશેષ છે. આથી અહીંનું જળ, અનાજ, ઈંડ, વૃક્ષ, ફળ વગેરેની શાન્તિની પણ પ્રાર્થના કરી છે. તેની સાથે તે પણ કહ્યું છે કે મહાન પરમેશ્વરનો તો ગુણ જ શાન્ત છે, તેમા જ બધું આવી જાય છે. આ રીતે બધી જ બાજુ શાન્તિ જ શાન્તિ હોય અને તે જ શાન્તિ આપણા મનને શાન્તિથી વિચારવાની અને કાર્ય કરવાની શક્તિ આપે છે. જો આપણું મન શાન્ત હો. તો આપણે આપણા કાર્યો અને મનોરથોથી આપણી આજુ બાજુનું વાતાવરણ શાન્ત બનાવી શકીએ. તેમજ શાન્તિનો અનુભવ કરી શકીએ. અહીં પર્યાવરણની રક્ષા કરવા તરફ પણ વેદનો સંકેત છે. આજે આપણે દરેક પ્રકારે પર્યાવરણને દૂષિત કર્યું છે ત્યારે આ મંત્રના ઋષિ કહે છે કે પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, આકાશ, ઔષધિઓને શાન્ત એટલે કે શુદ્ધ રાખવાનું કામ મનુષ્યના હાથમાં છે. આજે જંગલો કપાય રહ્યાં છે, અનેક પ્રકારના કેમીકલ યુક્ત ધુમાડા ઓકતા ઉદ્યોગો વધી રહ્યાં છે. રાસાયણ યુક્ત ખાદ્ય પદાર્થ અને વિકસતી ટેકનોલોજીના કારણે પૃથ્વી અંતરિક્ષ અને આકાશ દૂષિત થય રહ્યાં છે. જે પ્રકૃતિના સમતુલનને બગાડે છે, તેથી પ્રકૃતિ અશાન્ત બને છે. માટે ઋષિ આ મંત્ર દ્વારા આપણને સૌને પર્યાવરણનું સંરક્ષણ કરવાની અને વિશ્વશાન્તિની પ્રેરણા આપે છે.

ઋગ્વેદના 7-35-1 મંત્રમાં ઋષિ ઈશ્વરને શાન્તિ માટે પ્રાર્થના કરતાં કહે છે-

શન્ન ઇન્દ્રગ્ની ભવતામવોભિઃ શન્ન ઇન્દ્રાવરુણા રાતહવ્યા।

શમિન્દ્રાસોમા સુવિતાય શંયોઃ શન્ન ઇન્દ્રાપૂષણા વાજસાતૌ।।

ઇન્દ્ર અને અગ્નિ (નેતૃત્વથી યુક્ત સ્વામી) રક્ષા કાર્યો દ્વારા અમારા માટે શાન્તિદાયક હો, આહુતિથી યુક્ત ઇન્દ્ર અને વરુણ (નિયમથી યુક્ત સ્વામી) આમારા માટે શાન્તિપ્રદાયક બનો, ઇન્દ્ર અને સોમ (શાન્તિથી યુક્ત સ્વામી) સારી ગતિ માટે શાન્તિપ્રદાયક હો, ઇન્દ્ર અને પૂષા આ (પોષણથી યુક્ત સ્વામી) અન્ન પ્રાપ્તિને માટે અમને શાન્તિદાયક હો.

આ મંત્રમાં ઋષિ જુદા જુદા નામો દ્વારા ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે અમને શાન્તિ પ્રદાન કરો. પરંતુ તે શાન્તિને માટે આપણી અંદર જે ગુણ હોવા જોઈએ તેના તરફ પણ સંકેત કરે છે. સૌ પ્રથમ આપણામાં પોતાની રક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ, કારણ કે જ્યાં સુધી આત્મ વિશ્વાસ ન હોય ત્યાં સુધી ઈશ્વર પણ સહાય નથી કરી શકતો. આપણે આહુતિથી યુક્ત અર્થાત્ દાનશીલ પણ હોવા જોઈએ. સારી અથવા અવિચલ સ્મલન રહિત ગતિ પણ શાન્તિને માટે જરૂરી છે. મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં સત્યના માર્ગથી વિચલીત થઈને અસત્ય, અનીતિના માર્ગે ચાલે છે ત્યારે જીવનમાં અશાન્તિ આવે છે. અને આ બધાનું મૂળ કારણ અન્ન તો છે જ, અન્નથી શરીર બને છે

અને શરીરથી બધા કાર્ય થાય છે. તેથી જ કહેવાય કે 'અન્ન તેનો ઓડકાર,' તેથી આહાર પણ શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક બને તેમ ઋષિ પ્રાર્થે છે.

આ મન્ત્રનો આધિભૌતિક અર્થ જોઈએ તો સ્વામી અથવા શાસકના ગુણ બતાવામાં આવ્યા છે. રાજા કે સ્વામી ત્યારે જ પ્રજાનું યોગ્ય પાલન કરી શકે કે જ્યારે તેનામાં નેતૃત્વ, નિયમપાલનતા, શાન્તિ અને પ્રજા-પોષણનો ગુણ હોય. નેતૃત્વના ગુણથી યુક્ત શાસક શત્રુઓને પરાસ્ત કરીને પ્રજાની રક્ષા દ્વારા શાન્તિ સ્થાપિત કરી શકે છે. નિયમ પાલન ગુણથી તે પ્રજાને દાન ભાવની પ્રેરણા આપીને શાન્તિ પ્રદાન કરી શકે છે. અવિચલ ગુણથી બધાને ગતિ આપે છે, તથા પોષણની ભાવનાથી પ્રજાને અન્ન વગેરેની પ્રાપ્તિ કરાવીને શાન્તિદાયક બને છે.

ઋગ્વેદના 7-35-8 મન્ત્રમાં ઋષિ વિશ્વના તેજપૂંજ તત્ત્વો પાસે શાન્તિની પ્રાર્થના કરતાં કહે છે.

શન્ન: સૂર્ય ઉરૂચક્ષા ઉદેતુ શન્નશ્ચતસ્રઃ પ્રદિશો ભવન્તુ।

શન્ન: પર્વતો ધ્રુવયો ભવન્તુ શન્ન: સિન્ધવઃ શમુ સન્ત્વપઃ।।

વિશાળ તેજધારી સૂર્યદેવ અમારી શાન્તિ માટે ઉદિત થાઓ. ચારેય દિશાઓ અમારા માટે શાન્તિપ્રદ બનો. સ્થિર પર્વતો અમારા માટે શાન્તિપ્રદ બનો, સમુદ્ર અને જળ અમારા માટે શાન્તિપ્રદ બનો.

આ મન્ત્રમાં ઋષિ બધી દિશાઓમાંથી મહાન શક્તિઓ પાસેથી શાન્તિની પ્રાપ્તિ માટે કામના કરે છે. મનુષ્ય જીવનભર શાન્તિની પ્રાપ્તિ માટે વિવિધ કર્મો કર્યા કરે છે. શારીરિક સ્વાસ્થ્ય શાન્તિનો આધાર છે. જેમકે કહેવાય છે કે 'પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા.' પરંતુ શારીરિક સુખ હોવા છતાં પણ જ્યાં સુધી મન શાન્ત ન હોય ત્યાં સુધી શાન્તિ અનુભવાતી નથી. મનુષ્ય શાન્તિની શોધ બહારના તત્ત્વોમાં, પદાર્થોમાં કરે છે, પરંતુ શાન્તિ બહારથી નથી આવતી પ્રાણીમાત્રના અંદરથી જ ઉપજે છે. તેથી ઋષિ પ્રાર્થના કરે છે કે ઉપર્યુક્ત શક્તિઓના વ્યવહારમાં અમારું મન શાન્ત થાઓ. અમે ઉદ્વિગ્ન મનવાળા ન બનીએ. મન શાન્ત હોય તો જ મનુષ્ય બધી પરિસ્થિતિમાં શાન્ત રહી શકે છે. બધી બાજુ શાન્તિની સ્થિતિ આપણા વ્યવહાર ઉપર નિર્ભર હોય છે. મનુષ્ય પ્રકૃતિને અશાન્ત કરવાનું કામ ન કરે તો બધી બાજુથી શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે. આજે મનુષ્યને સૌથી વધારે માનસિક શાન્તિની જરૂર છે. આજે ચારેય બાજુ રાગ, દ્વેષ અને ઈર્ષ્યાની આગમાં માણસ સળગી રહ્યો છે, ત્યારે ઋષિની આ વિશ્વશાન્તિની પ્રાર્થના શાતા આપવાનું કામ કરે છે.

વેદ મન્ત્રની જેમ ઉપનિષદોમાં પણ શાન્તિ પ્રાર્થનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. દરેક ઉપનિષદને પોતાનો શાન્તિપાઠ અને શાન્તિમન્ત્ર છે. કેટલાક ઉપનિષદોના શાન્તિપાઠમાં સમાન મન્ત્ર જોવા મળે છે. તેમાંથી કેટલાક શાન્તિમન્ત્રવાળા પાઠને જોઈએ-

તૈત્તરીયોપનિષદના શાન્તિપાઠમાં ઋષિ પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે-

શ નો મિત્રઃ શં વરૂણઃ શં નો ભવત્વર્યમા ।

શં નો ઇન્દ્રો બૃહસ્પતિઃ શં નો વિષ્ણુરૂરુક્રમઃ નમો।। (તૈત્તરીયોપનિષદ)

મિત્રદેવતા અમારી માટે કલ્યાણકારી બનો, વરૂણદેવ અમારા માટે સુખપ્રદ થાઓ, અર્ચમાદેવ કલ્યાણકારી બનો, ઇન્દ્ર તથા બૃહસ્પતિદેવ સુખદાયક થાવ. જેના પગલા બૂબજ વિશાળ છે તેવા વિષ્ણુદેવ અમારા માટે શાન્તિપ્રદ થાવ.

આ મંત્રમાં ઋષિ જે જે દેવો પાસે શાન્તિની યાચના કરે છે તે બાર આદિત્યોમાથી મિત્ર, વરુણ, અને વિષ્ણુ છે. તેમા મિત્રદેવનું વરુણદેવની સાથે સાહચર્ય પ્રસિદ્ધ છે. એકવાર મિત્રદેવે વરુણત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે હંમેશા વરુણની સાથે રહેતાં હતા તેથી સુરેશ્વરો દ્વારા તેની પૂજા થતી હતી. બૃહસ્પતિ દેવોના કલ્યાણ કરનાર દેવ છે તેથી ઋષિ તેમની પાસે માનવ કલ્યાણની પ્રાર્થના કરે છે. વૈદિક દેવતાઓ પ્રકૃતિના તત્ત્વો છે. તેથી ઋષિ પ્રકૃતિની પાસે શાન્તિની યાચના કરે છે. જ્યારે આજનો માનવ પ્રકૃતિનું જ હનન કરી રહ્યો છે.

કઠોપનિષદ, શ્વેતાશ્વેતરોપનિષદ, તૈત્તરીયોપનિષદ એ મુખ્ય ઉપનિષદોની સાથે ગૌણ એવા સર્વસર્વોપનિષદ, સ્કન્દોપનિષદ, એકાક્ષરોપનિષદ, કાલાગ્નિરુદ્રોપનિષદ, રુદ્રોહદયોપનિષદ, અમૃતનાદોપનિષદ, શુકરહસ્યોપનિષદ વગેરેના શાન્તિપાઠના મંત્રમાં ઋષિ ગુરુ અને શિષ્યના આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક તાપોને શાન્ત કરવાની પ્રાર્થના કરતા કહે છે-

સહ નાવવતુ। સહ નૌ ભુનક્તુ સહ વીર્ય કરવાવૈ। તેજસ્વીનીવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષાવૈ। શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ।।

હે પરમાત્મા! આમારા બન્નેની (ગુરુ - શિષ્ય) એક સાથે રક્ષા કરો, આપણા બન્નેનું એક સાથે રક્ષણ કરો. આપણે બન્ને એક સાથે શક્તિ અર્જિત કરીએ, આપણા બન્નેની ભણેલી વિદ્યા તેજસ્વી બનો. આપણે બન્ને એક બીજા પ્રત્યે ક્યારેય દ્વેષ ન કરીએ. હે શક્તિસમ્પન્ન અમારા ત્રિવિધ આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક તાપોનું શમન થાવ. અક્ષય શાન્તિની પ્રાપ્તિ થાવ.

ઋષિ આ શાન્તિપાઠમાં ત્રિવિધ શાન્તિની પ્રાર્થના કરે છે. જગતના ભૌતિક પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરવામાં ઊભા થતાં અવરોધો માનવીના મનને દૂષિત કરે છે. તેનામાં રાગ અને દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે છે જેથી મનની શાન્તિ હણાય જાય છે. માટે ઋષિ આધિભૌતિક શાન્તિ પ્રાર્થે છે. આધિદૈવિક એટલે દૈવયોગે આવી પડતી મુશ્કેલીમાં માણસ ધૈર્ય ગુમાવી દે છે. તેમજ આધ્યાત્મિક અશાન્તિમાં માણસ શ્રદ્ધા હીન બની જાય છે. ત્યારે ઋષિ આ શાન્તિ મંત્રમાં ત્રિવિધ તાપને શાન્ત કરીને અક્ષય શાન્તિની પ્રાર્થના કરે છે. દીર્ઘદૃષ્ટા ઋષિ અહીં ક્ષણિક શાન્તિને નહીં પરંતુ જે ક્યારેય ક્ષય નથી પામવાની તેવી શાન્તિની પ્રાર્થના કરે છે.

આમ વેદ અને ઉપનિષદોમાં અનેક શાન્તિ પ્રાર્થનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. જે આજે તનાવ અને ચિંતા, ભય અને શોકમાં ડૂબેલા માનવીના મનને શાન્તિ આપનારી છે. પ્રાર્થનાના બળથી જ મનુષ્ય ઉત્તમ કાર્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ બને છે. વિશ્વશાન્તિ માટે વેદ અને ઉપનિષદોની પ્રાર્થનાઓ આશીર્વાદ રૂપ છે. આ પ્રાર્થનાના સામર્થ્યથી વિશ્વનું કલ્યાણ થાય તે જ અભીપ્સા.

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ

- I. અથર્વવેદ સંહિતા - શ્રીરામ શર્મા, 1960, ગાયત્રી તપોભૂમિ, મથુરા.
- II. ઋગ્વેદ સંહિતા- ડૉ. ધર્મેન્દ્રકુમાર, દીલ્લી સંસ્કૃત અકાદમી, પ્ર.આવૃત્તિ, 2013
- III. યજુર્વેદ સંહિતા - ડૉ. ધર્મેન્દ્રકુમાર, દીલ્લી સંસ્કૃત અકાદમી, પ્રથમઆવૃત્તિ, 2013
- IV. અથર્વવેદ દર્શન - સં. ભાણદેવ, પ્રવીણ પ્રકાશન, વેરાવલ, 2009

- V. केनोपनिषद - सरस्वती प्रकाशन
VI. 108 उपनिषद
ज्ञानखण्ड - श्रीराम शर्मा, गायत्री तपोभूमि, मथुरा.
ब्रह्मविद्याखण्ड
VII. वैदिक साहित्य और संस्कृति , बलदेव उपाध्याय, 1967, शारदा मंदिर वाराणसी. 2009

Dr. Manjula J. Viradiya

Associate Professor

Head

Department of Sanskrit

Smt. A.P. Patel Arts and Late N. P. Patel Commerce College

Ahmedabad

Copyright © 2012 - 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat